

- ¹⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 1, спр. 63, арк. 1 — 2; спр. 64, арк. 1.
¹⁸ ДБХ. — № 255. — С. 353 — 354; № 256 — 258. — С. 354 — 358.
¹⁹ АЗР. — Т. 5. — № 48. — С. 98.
²⁰ М а к а р и й. История Русской Церкви. — Т. 12. — С. 77; Э й н г о р н В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — Т. 1. — С. 100; В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — 307.
²¹ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 8.XXIII. — С. 505; № II.VI. — С. 557; № 17.III. — С. 773.
²² АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 7.VII. — С. 393 — 394.
²³ Т а р н а в с к и й С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху. — С. 41.
²⁴ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 6.VI. — С. 315 — 318; № 8. XXIII. — С. 506.
²⁵ А б о л е н с к и й И. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидиакона Павла Алепского. — С. 648 — 649.
²⁶ — ²⁷ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 287. — С. 823 — 824.
²⁸ — ²⁹ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 16. XVII. — С. 762; ІУДМ. — Т. 3. — № 200. — С. 264 — 265.
³⁰ АЮ и ЗР. — Т. 10. № 16. XVIII — XIX. — С. 762 — 764.
³¹ В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 304; Х а р л а м п о в и ч К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — С. 172.
³² АЗР. — Т. 5. — № 48. — С. 98.
³³ Х а р л а м п о в и ч К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — С. 207; В л а с о в с к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 343.
³⁴ А б о л е н с к и й И. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидиакона Павла Алепского. — С. 647.
³⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 2227, оп. 1, спр. 194, арк. 1.
³⁶ Там же, спр. 193, арк. 1 — 3.
³⁷ О г і е н к о І. Українська Церква. — К., 1993. — С. 170.
³⁸ АЮ и ЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 41 — 42.
³⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 237, оп. 1, спр. 23, арк. 1 — 3.
⁴⁰ О г і е н к о І. Українська Церква. — С. 171; АЮ и ЗР. — Т. 4. — № 6. — С. 5; № 7.III. — С. 8.

В. О. Щербак (Київ)

Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст.

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Питання про час і місце її виникнення внаслідок відсутності прямих свідчень залишається дискусійним. Однак саме від його вирішення значною мірою залежить підхід до оцінки становлення козацтва як суспільної верстви.

Історики доклали чимало зусиль для пошуку документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами. На думку І. М. Каманіна та М. К. Любавського¹, заснування козацької общини на Запорозжжі слід відносити до часу виникнення козацтва. Визнаним осередком і репрезентантом низового лицарства, за твердженням М. С. Грушевського², Запорозька Січ стала у 80-х роках³, а В. О. Голобуцький датував її виникнення 30 — 50-ми роками XVI ст.

Серед найважливіших причин появи Запорозької Січі, на нашу думку, слід виділити, насамперед, потребу організації козацтва в зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалося потребою захисту українських земель від дедалі зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність їх об'єднання у згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Формування козацької общини в умовах безпосередніх контактів з кочовиками вплинуло на її військову організацію і виявилось в мові, одязі та зовнішньому вигляді запорозців.

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою в уходах на терені південноукраїнського степу тимчасових сторожових постів, або ж засік, для зберігання продукції промислів та оборони від ординців. Очевидно, вони існували вже на початку XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку (1552 р.) досить чітко вказуються межі уходів. До останнього, зокрема, належали «уходи або ж станы по реце Днепру, по речках Ворскле, Ореле, Тясмени, по оbeh Ингулах, на Самаре, озера Уступный и Западный затоны, Засякли — ловенья рыбы и бобровые гоны. Найпервей по Днепру, зверху почонши от Мошон, уход и став на имя Дубостей, так озера»⁴.

Козаки-уходники, як правило, промишляли на певній території і тому добре знали особливості даної місцевості. З іншого боку, частина їх через посилення контролю з боку замкової влади і збільшення старостинських поборів не поверталася у волості, залишаючись в уходах, про що красномовно свідчать записи люстраторів. Так, канівський боярин Чайка скаржився властям, що зібрав минулої осені «з уходов тих Сиверских меду от половинников девяною кадей, окреме бобров, рыб, мяса и иных пожитков, а пан староста теперишний поведил иж далеко вжо того не приходит, а иже сей осени только под 4 кади меду досталось ему з уходов оных»⁵. Очевидно, для одержання постійних прибутків адміністрація прикордонних старост заборонила будівництво сторожових постів у південних степах. Зокрема, про заборону зведення «городців» для черкашан «по Дніпру і по ріках на Орелі і обох Тясминах» йдеться у судовому рішенні короля Жигмонта-Августа від 6 травня 1546 р. з приводу позову міщан щодо старости Оніки Горностая⁶. Проте із зростанням кількості козаків на берегах Дніпра та його притоків на південь від Самари аж до татарського прикордоння з'являються нові «городки», які створювали цілу систему укріплених осередків.

Значна віддаленість від волості зумовлювала своєрідну сферу життя та діяльності козацтва. Потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва спричинила пошук адекватних товарів для обміну. В зв'язку з цим важливим аспектом дій козаків ставали походи за здобиччю на татарські улуси. Захоплені коні та вівці згодом продавалися у волостях. Здобуття так званого «козацького хліба» супроводжувалося звільненням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську агресію в Україну. Одночасно південноукраїнські старости запозичували практику козаків, залучаючи їх до здійснення спільних походів. Вищенаведені міркування безпосередньо стосуються генези Запорозької Січі.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає в 20 — 30-х роках XVI ст. у зв'язку із спробами литовського уряду взяти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише князю Дмитру Вишневецькому. Важливою підставою для втілення в життя цього проєкту послуговув розвій козащини на південному порубіжжі. Зокрема, свідчення про призначення Хортицького замку містяться в грамоті Жигмонта-Августа, наданій Вишневецькому (1557 р.). В ній король висловлює подяку за спорудження фортеці, стійкість і мужність, виявлені під час її оборони від перекопських татар, обіцяє в майбутньому не забувати подвигів князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приемлема нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших україн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя з огляду на багато причин, на угоду

і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем»⁷. Прагнення монарха мати постійну залогу на Хортиці для запобігання сутичок козаків з татарами було б незрозумілим, якщо б фортеця призначалася лише для запорожців. Отже, її зведення переслідувало двоюку мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козацтва.

Не одне покоління істориків вирішувало питання про правомірність отожднення Хортицького замку із першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові відкриття, і сьогодні воно залишається дискусійним. Безперечно, фортеця Вишневецького значно відрізнялася за зовнішніми ознаками від відомих пізніше архітектурних комплексів козацьких твердинь за дніпровськими порогами. До складу гарнізону, очевидно, входили, крім козаків, представники військово-службової верстви — бояри, слуги. Проте проживання єдиною общиною в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної моделі суспільно-політичної організації запорозького товариства. Зважаючи на вказані обставини, найбільш слушним видається твердження М. Грушевського щодо даної проблеми. У статті, присвяченій історичним заслугам Д. Вишневецького, вчений назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки»⁸. Таким чином, Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60 — 70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Незважаючи на досить короткий час існування (1556 — 1557 рр.), Хортицька фортеця справила помітний вплив на еволюцію українського козацтва, зростання його лав. У листі, датованому 20 листопада 1568 р., Жигмонт-Август вперше звертається до козаків як до окремої категорії української людності, що «з замков и мест наших Украинных, без розказаня и ведомости нашей господарской и старост наших Украинных, зъехавши на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают: маем того ведомость, иж вы на местцах помежных, у входах розных свавольне живучи, подданных царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небезпеченство приводите»⁹.

Більш конкретні свідчення про чисельність і побут запорожців у Томаківській Січі за 1575 р. подає польський шляхтич М. Бельський. «Козаки, — писав він, — це посполиті люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там декілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони і власні гармати, які здобули у турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зросла в останній час і неодноразово туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці»¹⁰. Отже, у Томаківці існував кіш як військово-політична форма об'єднання запорожців.

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, брати участь в якій мали право всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж винятково старшинські. Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалося чернецькою радою. До компетенції загальної ради входило обговорення всіх найважливіших справ життєдіяльності козацького товариства: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питань війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн. Нерідко козацька рада виступала і як вища судова інстанція. За традицією козацькі ради збиралися щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. Нерідко в разі потреби позачергово скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра питань або одне, але важливе для запорожців.

Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою орган військової влади, то важливою, насамперед, була присутність на ній війська, а прив'язаність до даного пункту не абсолютизувалась¹¹. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу чи на волості — в Сухій Діброві, Масловою Ставу.

Перша коротка згадка про козацьку раду 1581 р. міститься у творі Бартоша Папроцького¹², де описується подорож на Запорозжя польського шляхтича Самуеля Зборовського. З прибуттям на Січ останній був проголошений на раді гетьманом, а потім організував козацький загін для походу проти Московської держави. Грунтовніші відомості подано у щоденнику посла німецького імператора Рудольфа II в Україні Еріха Ляоти. Він звертає увагу на порядок голосування на козацькій раді. Після оголошення пропозиції імператора запорожці «розділилися на два кола. В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною acclamation¹³ податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилась»¹³. Після досягнення домовленостей гриміли литаври і пролунало десяток гарматних пострілів.

Виконавча влада належала кошовому отаману. Про значення цієї посади в козацькому товаристві і характер виборів яскраво свідчать спостереження французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана: «Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них відає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеше в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому»¹⁴. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від його діяльності значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини — суддя, осавул та писар — не відігравали такої ролі, як кошовий.

Разом з тим у житті запорозької общини особливе місце відводилося курінному отаману — безпосередньому начальнику куреня, своєрідного козацького земляцтва. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки. Михайло Слабченко налічував у XVI ст. на Січі 7 куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський¹⁵. Курінний отаман обирався на курінній раді, і його кандидатура не потребувала затвердження на загальному зібранні козацького товариства. Він приймав до куреня нових козаків, розпоряджався куреневим майном. У спогадах одного із запорожців зазначалося, що «козаки куренные его (отамана. — В. Ш.) так слушают, как своего отца...»¹⁶. За традицією лише той, хто обіймав певний час посаду курінного, міг реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорозької Січі.

Специфічне самоуправління з притаманними йому демократичними рисами сприяло консолідації козацтва. Не завадив цьому навіть перехід частини козаків, які до 1625 р. перебували переважно на Запорозжжі, на державну службу. Слід зауважити, що внаслідок ігнорування останнього фактору багато дослідників ототожнювали кошовий устрій з реєстровим. В офіційних актах польської адміністрації керівник реєстрових козаків називається «старшим», «поручником» або ж гетьманом у розумінні керівника

військового підрозділу¹⁷. Там же йдеться і про поділ реєстрових на полки, сотні і десятки. Водночас на Січі залишався курінний устрій, при якому верховна влада належала кошовому отаману. З кінця 20-х років XVII ст. мало місце обрання старшого серед нереєстрових — «гетьмана запорозького»¹⁸. Але в даному випадку йшлося, очевидно, про вибори козацького ватажка лише для проведення чергової експедиції.

Велике значення для консолідації козацтва мала боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії. Січ стала своєрідною військовою базою, звідки здійснювалися морські та сухопутні походи, а козацтво — могутньою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки провели десятки експедицій до Очакова, Кілії, Ізмаїла, Акермана, Гезлева, інших турецьких фортець на Північному Причорномор'ї. Згодом козацькі чайки досягли берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Синопа і Трапезунда, навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом самий Царгород»¹⁹.

Аткові матеріали містять велику кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржаться польському уряду на запорожців, намагаються використати походи останніх як привід для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої²⁰. У відповідь власті заявляли, що вони не можуть покарати козаків, оскільки запорожці їм не підпорядковуються. «Якщо ви їх самі знищите, — писав король Речі Посполитої Жигмонт III до турецького султана Ахмеда I, — то з нашого боку не зустрінете ніякого спротиву»²¹. Лише коли виникла загроза турецької агресії, в 1590 р. сейм прийняв постанову «Порядок щодо низовців і Українці»²². Нею передбачалося, зокрема, виведення «людей свавільних» із Січі і зміцнення там реєстрової залоги за рахунок шляхтичів. Однак аналогічні постанови викликали зворотню реакцію і не перешкоджали зростанню запорозького товариства. Один із сучасників зазначав: «Напрасно поверялось панам и их дозорцам ловить и заковывать бродяг (гультяев), бегавших из королевских и дедичных имений, и возвращать их в места прежнего жительства, где их могли тотчас же казнить жестокою смертию. Пока Запорожье со всеми днепровскими островами и приднепровскими трущобами не будет во власти панов — нельзя задушить козачество»²³.

Наступні події, пов'язані з козацькими повстаннями, перекреслили плани уряду Речі Посполитої. Дедалі зростаюча козацька енергія на Січі змусила його відмовитися від тиску на запорожців і перейти до пошуків компромісів з ними. За участь у війні проти турків та їх васалів (1600 р.) козаки висунули такі вимоги; скасування баніції, повернення вольностей, наданих Стефаном Баторієм, заборонити старостам кривдити козаків²⁴. Початок XVII ст. ознаменувався серією успішних походів на Чорне море під керівництвом Петра Конашевича-Сагайдачного. На час його гетьманування припадає масовий прихід на Січ показаних селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них сурових заходів, щоб «лише б хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали»²⁵. То ж, очевидно, на Січі не було проблем з організацією 40-тисячного війська для походу проти полчищ султана Османа II. Хотинська війна (1621 р.) стала апогеєм боротьби козацтва проти турецько-татарської армії. Зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла також їх участь у Тридцятирічній війні (1618 — 1648 рр.). Про це яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава-Адольфа від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем. «Благородні і вільні лицарі, — зазначалося у зверненні короля до запорожців, — мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці...»²⁶. А далі містилася пропозиція перейти їм на службу до шведського монарха.

Одним з найважливіших факторів консолідації козацтва на Січі стало перетворення її в першій половині XVII ст. у своєрідний центр визвольного руху українського народу. Січ виступає основним осередком організації повстанських загонів для боротьби проти коронного війська. Саме там з'явля-

ються письмові звернення козацьких ватажків, зміст яких відображав прагнення широких суспільних верств. На Січі конкретизувалися методи і завдання визвольного руху. Недаремно у листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорозжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку»²⁷.

Відбудова Кодацького замку в 1639 р. здійснювалася з метою запобігти вільному сполученню між волостю і Січчю, де постійно перебувала залога реєстрового війська. Однак наступне десятиріччя, трактоване польською історіографією як «період золотого спокою», стало часом консолідації українського народу проти іноземного гноблення. Виступ повстанської армії на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким з Січі навесні 1648 р. знаменував початок Визвольної війни, основним результатом якої було створення козацької держави.

Отже, виникнення Запорозької Січі в другій половині XVI ст. зумовлювалося як внутрішніми потребами козаків, що перебували на південному порубожжі, так і необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози. Ці обставини справили безпосередній вплив на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків — коша. Утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру визвольного руху в Україні стало важливим фактором консолідації українського козацтва.

¹ Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1894. — Кн. 8. — С. 71; Любавский М. К. Начальная история малорусского козачества // Журнал министерства народного просвещения. — 1895. — Кн. 8. — С. 242.

² Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ; Львів, 1909. — Т. 7. — С. 139.

³ Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 124.

⁴ Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. - С. 84.

⁵ Там же. - С. 103.

⁶ Там же. - К., 1890. — Ч. 7. - Т. 2. — С. 372.

⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т. 2. - С. 19 - 20.

⁸ Грушевський М. Байда Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства в Києві. — К., 1909. — С. 139.

⁹ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. - С. 4 - 5.

¹⁰ Kroniczka Polska Martina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 3. — S. 1358.

¹¹ Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 330.

¹² Bartosz Paragocki Herby guscerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 158.

¹³ Asclatillon — досягнення згоди без голосування.

¹⁴ Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып. I. — С. 168.

¹⁵ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990. — С. 69.

¹⁶ Слабченко М. Назв. праця. — С. 222.

¹⁷ История о козаках запорожских // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — 1847. — № 6. — С. 20.

¹⁸ Akta historica res gestas Poloniae illustrantia. — Krakow, 1887. — Т. II. — S. 71.

¹⁹ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII — XVIII вв. — К., 1884. — С. 8.

²⁰ Мыцык Ю. А. Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI — первой половине XVII в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 126 — 127.

²¹ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 40 — 43, 47 — 48.

²² Там же. - С. 119.

²³ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 2. — S. 310.

²⁴ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - СПб., 1904. — Кн. 4. - Т. 9. - С. 41.

²⁵ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. - С. 98.

²⁶ Там же. — С. 110.

²⁷ Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620 — 1630 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1914. — Т. 117 — 118. — С. 65.

²⁸ ЦНБ НАН України, ВР, ф. 2, спр. 13402, арк. 85.